

## Етнічна самосвідомість як духовна передумова ідентифікації особи

*Роботу виконано на кафедрі філософії та релігієзнавства ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті здійснено спробу проаналізувати взаємозв'язок етнічної й національної самосвідомості; досліджено їхні витoki та вплив на сьогодення.

**Ключові слова:** етнос, нація, самосвідомість, рід, ідентичність.

**Слободян Р. Р. Этническое самосознание как духовная предпосылка идентификации личности.** В статье сделана попытка анализа взаимосвязи этнического и национального самосознания; исследованы их истоки и влияние на современность.

**Ключевые слова:** этнос, нация, самосознание, род, идентичность.

**Slobodyan R. R. Ethnical Self-Consciousness as Inner Premise of Person's Identification.** This article is an attempt to analyze interconnection of ethnical and national self-consciousness and to investigate there's source and influence on nowadays.

**Key words:** ethnic, nation, self-consciousness, clan, identity.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** В останні десятиліття все частіше змушує звернути на себе увагу факт роз'єднаності навіть найдавніших політичних націй за етнічною ознакою. Баскські сепаратисти в Іспанії, шотландські та ірландські націоналісти в Англії є яскравим прикладом того, що політична нація – поняття швидше зовнішньополітичного, міждержавного значення. Усередині країни в більшості випадків зберігається регіональне чи етнічне розмежування територій. Особливо це стосується великих за площею та багатоетнічних за складом держав, таких як Росія, Китай, Індія, США, Канада тощо. Хоча й у порівняно моноетнічних державах досить часто виникають внутрішні проблеми, пов'язані із самоствердженням певної етнічної спільноти (приклад Каталонії в Іспанії). Таким чином, поняття етнічної самосвідомості та її впливу на формування ідентичності людини досить важливе для сучасної науки.

**Вклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів.** Проблема ідентифікації особистості в сучасному суспільстві досить складна та багаторівнева. Кожен із нас є одночасно і громадянином держави, і представником нації, етносу чи етнічної групи, і членом своєї сім'ї, і представником якоїсь професії, членом партії тощо. Залежно від конкретних обставин якась із цих складових частин нашого суспільного "Я" може відігравати більшу роль у повсякденному спілкуванні. Фактично кожен із цих рівнів соціалізації характеризується наявністю відповідної самосвідомості – громадянської, національної, етнічної, сімейної чи родинної, партійної, корпоративної й ін. Так формується усвідомлення людиною самої себе шляхом уособлення з одними спільнотами та відмежуванням від інших.

У світлі сучасних глобалізаційних процесів усе більше змушують звернути на себе увагу дві діаметрально протилежні тенденції: з одного боку, потребу в усвідомленні людством себе як єдиного цілого, а з іншого – реакційний антиглобалізм, підвищення ролі націоналізму в соціально-політичному житті держав та відверто негативні явища – ксенофобія й етноцентризм. І для того, щоб людство таки усвідомило свою органічну єдність, спромоглося спільно долати поставлені нагальні проблеми (економічні, політичні, екологічні), потрібно передусім прийти до розуміння того, що "чужий" є просто "іншим", не кращим і не гіршим, а всього-навсього інакшим від "своїх", і його цінності також треба поважати, а не нав'язувати свої. Це, безперечно, досить складне завдання, вирішення якого займе не одне десятиліття. І першим кроком у цьому напрямі буде подолання міжетнічної ворожнечі всередині окремих націй.

Передусім визначимо основні термінологічні поняття, які використовуватимуться – нація й етнос. Як зазначає О. В. Картунов, "«слово 'нація' означає різні речі для різних народів і в різних мовах» – такого висновку дійшла ще 1939 року спеціальна комісія Британської академії наук на чолі з видатним вченим Едгаром Карром" [4, 52]. Особливо ця проблема стосується держав пострадян-

ського простору, адже в СРСР теорія нації розроблялася лише в одному – марксистсько-ленінському – аспекті, тому більшість розробок стосувалися теорії етносу та етногенезу.

Порівнюючи найбільш поширені визначення понять етнос та нація, можна зробити висновок, що під обома розуміється одна й та ж спільнота, лише з різним розміщенням акцентів на її особливостях. Ми дотримуватимемося політичної теорії нації, тобто під нею розумітиметься “політично свідомий етнос”, спільнота, яка “має власну державу або прагне реалізувати своє право на самовизначення і змагається за її утворення чи відродження” [4, 59]. Під етносом розглядатиметься “історично усталена на певній території сукупність людей, наділена відносно стабільними особливостями мови, культури і психіки, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), що зафіксовані в самоназві (етнонімі)” [1, 14].

За найбільш поширеною з версій, етногенез відбувався за лінією рід–плем’я–союз племен–етнос–нація. Так, у родовому суспільстві формувалися основні механізми самоусвідомлення, що згодом перетворилися на етнічну самосвідомість. Усвідомлення родової спорідненості відбувалося через протиставлення свого роду іншим (“ми–вони”). І, як зазначають дослідники, зокрема Б. Ф. Поршнев, на ранніх етапах розвитку людства значно важливішою та вагомішою була категорія “вони”: “Першим актом соціальної психології потрібно вважати появу в голові індивіда уявлення про «них»... Тільки відчуття, що є «вони», породжує бажання самовизначитися по відношенню до «них», відособитися від «них» в якості «ми»” [6, 81]. Варто наголосити, що рід був першою соціальною спільнотою й усі елементи соціалізації особистості лише починали формуватися, а тому й виражались у досить спрощених, із погляду сучасності, формах. Так, із “чужими” уособлювалася зовнішня загроза “своєму” роду, на “них” звалювалися всі негаразди всередині свого, досить сильним був страх роду перед “могутніми” шаманами іншого роду тощо. Отже, ми бачимо початок формування таких явищ, як ксенофобія, – страх перед чужинцями. Учені, які працюють у галузі соціобіології, убачають коріння цього явища в процесі афіліації (від англ. *Affiliation* – сполучення, зв’язок – прагнення особи бути в товаристві інших людей; потреба людини у створенні теплих, емоційно значущих відносин з іншими людьми) – прагнення до гармонійного життя всередині своєї групи та одночасно максимально ізолюватися від усіх інших, що породжує вороже ставлення до цих “інших” [8, 275]. Б. Поршнев однією з причин розселеності виду *Homo Sapiens* на всіх континентах також називає бажання максимально ізолюватися від “чужих” [6, 97]. Тобто “первісна ксенофобія поєднувала два ідейних компоненти – уявлення про свою зверхність і винятковість та переконання, що у всіх нещастях винні чужаки” [8, 276].

Тоді як “вони” були зосередженням усіх бід, своя спільнота вважалася “пупом землі”. Уявлення про винятковість і зверхність виражались в самоназвах племен чи родів. Так, за словами О. Г. Спіркіна, більшість родових та племінних самоназв, які дійшли до нашого часу, в перекладі означають “люди”, “справжні люди” [6, 92; 7, 193]. Ця ознака також перейшла з родової самосвідомості в етнічну й національну. По-перше, як етнонім (власне самоназви, яку варто відрізнити від різноманітних екзоетнонімів – назв, що дають етносу ззовні, найчастіше сусіди) нерідко використовуються слова з тим самим чи подібним значенням. По-друге, чи не кожен етнос відстоює свою винятковість і зверхність над іншими, іменуєчи себе богообраним чи піднебесним, а всі інші народи – “варварами”, яких потрібно підкорювати (згадаймо Арістотеля, який говорив, що “раб і варвар – за природою одне й те ж”, що дає моральне право еллінам “панувати над варварами” [5, 507]). Отже, перші зародки досить поширених сьогодні явищ етноцентризму (уявлення про свою вищість) та ксенофобії закладалися ще в родовому суспільстві.

Самоусвідомлення в середині роду відбувалося досить часто шляхом персоніфікації – чи то з першопредком – тотемом, чи то з вождем або жерцем. Це також згодом перейде в етнічну самосвідомість в ролі культу засновника нації, спільного першопредка (щоправда, порівняно з тотемізмом, його все частіше втілюватиме напівміфічна чи міфічна людина). “В давні часи це (уявлення про походження від спільного предка) вважалася обов’язковим для етносу. Часто в ролі предка за відсутності реальної фігури виступав звір, який не завжди був тотемом. Для тюрків і римлян це була вовчиця-годувальниця, для уйгурів – вовк, який запліднив царівну, для тибетців – мавпа й самка ракшаса (лісового демона). Але частіше це була людина, образ якої легенда спотворила до невпізнання. Авраам – прабатько євреїв, його син Ізмаїл – предок арабів, Кадм – засновник Фів і зачинатель беотійців і т. д.” [3, 75–77]. Цей список прабатьків можна продовжувати (Еллін, Дор, Іон, Еол – засновники давньогрецьких племен, Лех, Чех і Рус – слов’ян-поляків, чехів та русинів тощо).

Проте для нас важливі не самі ці імена, а легенди про їхні подвиги й причетність до заснування того чи іншого етносу. Як зазначає Д. М. Тайсаєв, “важливим є не реальний предок, а загальна віра в єдність походження” [9, 54]. А чим же тоді є ця віра, як не проявом самосвідомості етносу?! Адже внутрішня єдність тут відчувається через ототожнення всіх представників народу з героїчним минулим, тим більше з героєм-прабатьком.

Отже, в родовому суспільстві закладаються основи етнічного самоусвідомлення (та пов’язаного з ним явища етноцентризму), яке здійснюється через протиставлення своєї спільноти іншим. Варто наголосити, що той же механізм є основою індивідуальної самосвідомості, проте вона утворилася пізніше, а первісним актом самопізнання є ототожнення людини зі своєю родовою групою [7, 192].

Закономірно постає питання: чому ж не національній самосвідомості відводиться роль духовної передумови ідентифікації особистості? Адже нація є вищим рівнем розвитку етносу. Лише політично зрілий етнос, який пройшов усі стадії етногенезу й не відмер чи розчинився в середовищі більш сильного, переростає в націю?

По-перше, тому що навколо самого поняття “нація” до сьогодні існує “термінологічний хаос” (О. Картунов) і, попри численні спроби, дослідникам з різних наукових галузей так і не вдалося дійти до спільної думки у визначенні цього поняття. І навіть приймаючи якийсь один підхід до розуміння цього поняття (наприклад, політична теорія нації), ми, перш за все, відштовхуємося від того, що нацією є спільнота людей з усіма основними ознаками етносу, яка прагне до становлення власної держави чи вже її створила.

По-друге, на сучасній політичній карті світу важко відшукати моноетнічну державу, і в кожній, включно з Україною, існує поділ на етнічні меншини чи субетноси. Тому нація й відповідна їй самосвідомість існує в основному тоді, коли йдеться про міждержавне спілкування. Буденна ж свідомість часто схильна до більш зручного етнічного поділу, адже етнос – давніша та, так би мовити, “рідніша” спільнота. Наприклад, лемки – це етнічна група, чий етнічний кордон розділений державними, тому й національна ідентифікація в них відбувається відповідно до країни проживання. Але всередині своїх націй вони залишаються насамперед лемками. Інший приклад – цигани, яких часто називають нацією. Проте ж вони не домагаються створення власної держави, залишаючись “національністю” (хоча правильніше було б сказати – етносом) у середині тієї держави, у якій мешкають, і зберігаючи свою самобутню культуру.

І, по-третє, навіть представники новітніх політичних націй, таких як американці чи канадійці, також досить часто зберігають уявлення про своє етнічне походження та, відповідно, елементи етнічної самосвідомості (наприклад існує не лише Міжнародна асоціація українців, що об’єднує всю українську діаспору, але схожі асоціації тих же циган, лемків, бойків чи гуцулів). Тому питання про визначення своєї етнічної приналежності в цих націях є питанням культури самосвідомості.

**Висновки й перспективи подальших досліджень.** Отже, основою духовної ідентифікації людини постає етнічне самоусвідомлення, яке стає основою для формування національної ідентичності. І для подолання існуючих протиріч, і міжнаціональних, і міжетнічних, потрібно виховувати культуру самосвідомості, що, на нашу думку, і дасть змогу побачити в “чужому” “інакшого”.

#### *Література*

1. Бромлей Ю. В. Этносоциальные процессы: теория, история, современность / Бромлей Ю. В. – М. : [б. и.], 1987. – 334 с.
2. Гумилев Л. География этноса в исторический период / Гумилев Л. – Л. : [б. и.], 1990. – 279 с.
3. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли / Гумилев Л. Н. – СПб. : Азбука классика, 2002. – 438 с.
4. Картунов О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / О. В. Картунов ; Ун-т економіки і права “КРОК”. – К. : [б. в.], 2007. – 192 с.
5. Крюков М. В. Эволюция этнического самосознания и проблема этногенеза / М. В. Крюков // Расы и народы. – М. : Наука, 1976. – № 6. – С. 42–63.
6. Поршнев Б. Ф. Социальная психология и история / Поршнев Б. Ф. – М. : Наука, 1979. – 232 с.
7. Спиркин А. Г. Происхождение сознания / Спиркин А. Г. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1960. – 471 с.
8. Олексин А. В. Биополитика. Политический потенциал современной биологии: философские, политологические и практические аспекты / Олексин А. В. – М. : МГУ им. В. М. Ломоносова, 2006. – 583 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/25242/25329>
9. Тайсаев Д. М. Эволюция. Этничность. Культура или На пути к построению постнеклассической теории этноса Д. М. Тайсаев [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://filosofia.ru/70564>

Статтю подано до редколегії  
15.03.2010 р.